

ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék
/ MTA Judaisztikai Kutatóközpont

2007/08. II. (tavaszi) félév

Komoróczy Géza

Az ókori Kelet története:

Az i. e. 2. évezred

BBN-ASZ-242.2, BBN-HEB-231.1, BBN-TÖR-202, TÖ-212

Időpont: péntek, 14:00–15:30

Hely: Múzeum körút 4, F épület, 234

Első óra: 2009. február 20

Az előadás célja, hogy nagy vonásokban képet adjon az ókori Kelet történetéről az i. e. 2. évezredben, különös tekintettel Elő-Ázsiára, középpontban a területi-politikai integráció és a gazdasági kapcsolatok alakzataival. Feladatomban tartom továbbá, hogy felkeltsem hallgatóimban a történeti kronológia, a történeti földrajz és a történetírásban használatos fogalmak pontos ismerete iránti igényt.

Az alábbiak az előadás általános keretét jelölik ki. Az órákon az említett témáknak csak egy – meglehetősen, csak kisebb – része kerül majd szóba, de a felsorolás jelzi, miben látom megrajzolhatónak a történelem eseménytörténet (*histoire événementielle*) feletti szintjét. Az előadások követéséhez *folyamatos* egyéni tanulásra és a források tanulmányozására van szükség. Semmi esetre sem eseménytörténetet fogok előadni, nem is tankönyv- vagy vizsga- / dolgozati anyagot. A félév folyamán írandó dolgozatokban a történeti források és az “Általános ismeretek” anyaga áll majd az előtérben, de az eseménytörténetet sem fogom mellőzni.

KG

0. Irodalom az önálló felkészüléshez

Amélie Kuhrt, *Az ókori Közel-Kelet* (Studia Orientalia) (h. n.: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005) (NB: megcsonkított magyar fordítás!)

Nicholas Postgate, *Az első birodalmak* (A múlt születése) (Budapest: Helikon Kiadó, 1985)

A. Leo Oppenheim, *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja* (Budapest: Gondolat, 1982)

Michael Roaf, *A mezopotámiai világ atlasza* (*Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria*) (Budapest: Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub, 1998) (tankönyv jelleggel is)

Kákossy László, *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája* (Budapest: Gondolat, 1979) (és későbbi kiadások)

John Baines & Jaromír Málek, *Az ókori Egyiptom atlasza* (Budapest: Helikon Kiadó, 2000)

ELTE BTK honlap: GÉPESKÖNYV <http://btk.elte.hu/gepeskonyv.aspx#okor> Ókor-Kelet (tankönyv jellegű összeállítások)

www.assziriologia.hu – www.hebraisztika.hu / Órák / Komoróczy Géza, *Az ókori Kelet története: Óratervek – a dolgozatok javító ívei* (1999–2008) (309 old.)

1. Kötelezően feldolgozandó történeti források

ELTE BTK honlap: GÉPESKÖNYV <http://btk.elte.hu/gepeskonyv.aspx#okor> Ókor-Kelet: mezopotámiai, egyiptomi, héber szövegek (Irodalmak, Vallások)

Harmatta János, szerk., *Ókori keleti történeti chrestomathia* (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), kül. no. II: 9, 10, 11, 14, 18, 20, 22; III: E/4 (alaposan!); F/1–5; IV: 3; VI: 1 (= Bírák k., 5)

Dobrovits Aladár, *A paraszt panasza. Óegyiptomi novellák* (Budapest: Magyar Helikon, 1983), kül. pp. 19 skk. (Szinuhe története), pp. 95 skk. (Ven-Ámon utazása)

2. Általános ismeretek¹

1) Az ókori Kelet fogalmának kialakulásához

Komoróczy Géza, "Az ókori Kelet", *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról*, 5, no. 3–4 (2006), pp. 3–18

2) Időszámítási / kronológiai rendszerek

alapfogalmak: nap, hónap, év – szoláris, lunáris, luniszoláris naptár – *intercalatio*, szökőhónap, szökőnap, *epagomenon* (*epagomena*) – n-a/es évek (értsd, például: az i. e. I. század tízes éve) – évtized, évszázad, évezred – naptári ciklusok – éra (etymológiája: közép-lat. *era* < *aes*, *aeris*, 'érc', 'érték', 'összeg' stb.) / gör. *epokha* – *aetas*, *jubileum*, *saeculum*, *millennium* stb.

i. e. / B. C. (= *before Christ*) / B. C. E. (= *before the Common Era*) / Kr. (értsd: Kr. születése) e. [NB: a Kr. e. / B. C. a zsidó történelem összefüggéseiben nem használatos], illetve i. sz. / C. E. (*of the Common Era*) / A. D. (= *anno Domini*) / Kr. (értsd: Kr. születése) u. [NB: ez a zsidó történelem összefüggéseiben nem használatos]

ante quem – *post quem*

abszolút kronológia – relatív kronológia

3) Ókori / ókori keleti keleti időszámítási rendszerek

mezopotámiai dátum-formula, eponymos (akk. *limmu*), uralkodási év

babylóniai naptári ciklusok: 8 éves ciklus (gör. *oktaetérisz* / lat. *octaëteris*)² – 19 éves ciklus (gör. *enneakaidekaetérisz* / lat. **enneadecaëteris*)³ / "nagy év"

egyiptomi év

Szeleukida éra (*AeSel.*) (Szíriában – Babylóniában) ("görögök időszámítása")

Arszakida éra

Szászánida éra / Jazdagerd éra

Szóthisz- (Szíriusz-) periódus: Censorinus⁴

Olympiai éra (Ol.): olympia, olympiasz, az évek számítása (NB: ez nem év, hanem ciklus!)

a. u. c.

julianusi naptár – XIII. Gergely pápa (1572–1585) naptár-reformja (1582)

indictio

hidzsra

a keresztény időszámítás: húsvét-vita⁵ – A. D. (*anno Domini*): Dionysius Exiguus (i. sz. VI. század első fele)⁶ – a "Krisztus (születése) előtt" / i. e. számítás⁷

¹ Ez a rész az előző félévekben kiadott tájékoztatóimból van átvéve, némi átdolgozással és bővítéssel (NB: a pontos ismeretek e téren állandó és a dolgozatokban folyamatosan ellenőrzött követelmény).

² 3 szökőhónap, kötetlen sorrendben.

³ 7 szökőhónap, kötött sorrendben. Dareiosz 19. évtől (503) vannak biztos adatok. – A szökőhónapok Babylóniában a ciklus 1., 3., 6., 8., 11., 14. és 16. évében voltak (az 1. évben VI. / *ulúlu*, a továbbiakban mindig *addaru* hónap ismétlődött).

⁴ *De die natali*; magyarul: Censorinus, *A születésnap* (Fontes historiae antiquae, 3) (Máriabesnyő – Gödöllő: Attraktor, 2005) (Forisek Péter fordítása). Censorinus (i. sz. III. század), *De die natali*, 18,10; 21,10 sk. – A szerző 100 évvel később írta le az adatot, abban az évben, amelyre számításai szerint – összesen hét különböző rendszerben adja meg a dátumot – Pius és Pontianus consuli éve, Ol. CCLIV/2 (a játékok kezdetétől 1014), A. U. C. 991, julianusi éra 283, augusztusi éra 265, egyiptomi Augustus éra (alexandriai éra) 267, a Nabonnasszarosz-éra 986 és a makedón (Szeleukida) éra 562. éve esett. Ez az i. sz. 238. évet jelenti.

⁵ A keresztény húsvét időpontja körül az i. sz. IV. században folytatott vita. Az egyik fél – Eusebiosz szerint: "Ázsia egyházai" – ugyanabban az időpontban akarta a húsvétot ünnepelni, mint amikor a zsidó *peszah* van (nisan 14/15, a tavaszi napéjgyenlőség utáni holdtölte) (*quartodecimanes*, 'tizennyedikiek'), továbbra is megtartva a zsidó hagyományt; a másik fél – Eusebiosz szerint ez az "apostoli hagyomány" – a feltámadás vasárnapján (a tavaszi napéjgyenlőség utáni holdtöltét követő vasárnap); I. (Nagy) Constantinus császár (306/323–337) a vasárnap mellett döntött, tudatosan azért,

zsidó világteremtési éra: **לבריאת עולם** *li-beriat olam* és a “kis” / “rövid” időszámítás (még ha csak nem sokkal az 5./6. évezred fordulója előtt kezdik is használni): **לפ"ק** (LP"Q), a rövidítést olv.: **לפרת קטון** *li-frat katon / ad supputationem minorem / supputationis minoris*

elemi időtartam-számítások: mettől meddig tart (nap, év, évtized stb.) (átlépés az i. e. – i. sz. határon is)

átszámítások a fontosabb érák között: Ol. → a. u. c.; Ol. / a. u. c. → *AeSel.*; A. D. → Ol. / a. u. c. → *AeSel.*; LP"Q → A. D. / Ol. / a. u. c. → *AeSel.* (és fordítva)

egy praktikus link a julianusi–gregorián–zsidó naptári átszámításokhoz mindhárom irányban: Calendar Converter <http://www.fourmilab.ch/documents/calendar/>

Irodalom a kronológiai rendszerek ismeretéhez / tanulásához

Hahn István, *Naptári rendszerek és időszámítás* (1983², és újabb kiadásai, legutóbb: Budapest: Filum, 1998)

Szentpétery Imre, *A kronológia kézikönyve* (Tudománytár) (Budapest: Könyvértékesítő Vállalat, 1985)

Schalk Gyula, *Naptártörténeti kislexikon. Naptártörténet és kronológia* (Budapest: Fiesta–Saxum, 1999)

A. Leo Oppenheim, *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja* (Budapest: Gondolat, 1982), p. 411 skk. (Kronológiai táblázatok Mezopotámia történetéhez, NB: p. 418 skk.: a Szeleukida, Arsakida és Szászánida dinasztiák)

Elias J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World* (London: Thames and Hudson, 1980²)

Walter Eder & Johannes Renger, *Brill's New Pauly: Chronologies of the Ancient World. Names, Dates and Dynasties* (Brill's New Pauly: Supplements) (Leiden – Boston: Brill, 2007) (kimerítően gazdag tudományos kézikönyv)

4) Az ókori Kelet földrajza

ókori országnevek Elő-Ázsia és Kis-Ázsia területén

Irán: Élám (Khúzisztán)

Mezopotámia: egykori országnevei – Sumer és Akkád, Babylónia, Asszíria, Szubir / Szubartu, Me(s)zopotamia – Szavád (*Ard al-Sawad*), Dzsezire (Jazirah) – “*Greater Mesopotamia*”

“távoli” (mitizált) országok: Aratta, Harali, Ansan, Kús, Punt, Tarsis

folyamok és mellékfolyói: Euphratész – Balih, Hábúr; Tigris – Felső-Zábu, Alsó-Zábu, Dijála stb.; Kárun; Jordán; Orontész; Halüsz; Nílus stb. – Vádi (Wadi) Tharthar – Átkelőhelyek – Nagyobb tavak: Van, Urmia, Szeván

Szíria: Észak- és Dél-Szíria – Orontész

hogy ezzel a keresztény ünnepet elszakítsa a zsidó hagyománytól, mert nem méltó, hogy a keresztények ünnepe a zsidó naptár-számítástól függjön. Eusebiosz, *Egyháztörténet*, v, 23–25; *Vita Constantini*, III, 18.

⁶ I. János pápa (523–526) felkérésére alakította ki, az i. sz. 6. század második negyedében, több értekezésben. Az okot a húsvét időpontjának meghatározása körül újra meg újra fellángoló viták szolgáltatták. Dionysius Exiguus i. sz. 525-ben dolgozta ki húsvét-táblázatait (*Libellus de cyclo magno paschae*). Az évek megjelölésénél szakított a római hagyománnyal, amely a consuli évekhez igazodott. A húsvéti ünnep időpontját 19 éves ciklusokban számolta ki. Maga Dionysius még számos kronológiai értekezést írt, táblázatait, és az általa kidolgozott időszámítás rendszerét, a későbbiekben többen is finomították. Az első év, amelyet számításában meghatározott, Diocletianus császár 247. éve volt (értsd: a Diocletianus trónra lépése utáni 247. év), az új időszámításban ezt követte a Krisztus születése utáni / *ab incarnatione Christi* 532. év. Az új rendszer bevezetésének egyik fő célja éppen az volt, hogy a keresztény egyház elszakadjon Diocletianus, a gonosz keresztényüldöző időszámítási rendszerétől.

⁷ NB: a 18. század óta. A Krisztus születése / időszámításunk kezdete előtt történt események visszafelé számozását – Dionysius Petavius (1583–1652) francia teológus ötlete (*Tabulae chronologicae*, 1628; *Rationarium temporum*, 1633) nyomán – August L. Schlözer (1735–1809) göttingeni egyetemi tanár javasolta *Nordische Geschichte* című munkájában (1771).

Kanaán / Izrael / “Palesztina”

Elő-Ázsia távolibb földrajzi környezete: Anatólia – Kis-Ázsia – a Kaukázus térsége – Náíri

Irán: Zagrosz – Élám, Khúzisztán, Szusziána – Média, Atropaténé, Perszisz

Arabia: ~ Felix, ~ Deserta, ~ Petraea – Hadramaut, Hedzsáz, Oman stb.

Egyiptom, Núbia

hegységek

főbb tengerszorosok: Hormuz, Tirán, Báb el-Mandeb, Márvány-tenger kijáratái (ókori és mai nevek) stb.

szigetek: Tilmun, Küprosz, Kréta stb.

nagy transzkontinentális útvonalak (nyugat–keleti / eurázsiai magisztrális / nagy khoraszáni út stb.)

nagyobb városok, régészeti lelőhelyek / rom-területek ókori és mai neve – fontosabb ókori földrajzi nevek a mai politikai térképen a Közel-Keleten (Irán, Irán, Szíria, Izrael, Jordánia, Libanon, Török., Örményo., Egyiptom)

földrajzi nevek / tereptárgyak terminológiája az ókori Kelettel kapcsolatosan: *tell / tal / tepe / depe / hüyük – gebel / dzsebel – kalaa(t) – vádi – rász – deir – hór* stb. (Ezekből bőséges jegyzéket ad a Világatlasz és egyéb hasonló atlaszok mutatója / rövidítés-jegyzéke)

Használható térképek

Michael Roaf, *A mezopotámiai világ atlasza (Az ókori Mezopotámia, Anatólia, Irán, Palesztina és Szíria)* (Budapest: Helikon Kiadó – Magyar Könyvklub, 1998)

John Baines & Jaromír Málek, *Az ókori Egyiptom atlasza* (Budapest: Helikon Kiadó, 2000)

John Rogerson, *A bibliai világ atlasza* (Budapest: Helikon Kiadó, “1994”)

Tim Cornell & John Matthews, *A római világ atlasza* (Budapest: Helikon, 1999)

Yohanan Aharoni & Michael Avi-Yonah, *The Macmillan Bible Atlas* (New York – London: Macmillan, 1977) / *Bibliai atlasz* (Jerusalem: Carta – Budapest: Szent Pál Akadémia, 1999) (a bibliai eseményekhez jelenleg a legjobb történelmi atlasz)

Simo Parpola & Michael Porter, *The Helsinki Atlas of the Near East in the Neo-Assyrian Period* (The Casco Bay Assyriological Institute – The Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2001)

Student Map Manual: Historical Geography of the Bible Lands (Jerusalem: Carta – Grand Rapids, MI: Zondervan Publishing House, 1979) (kartográfiai különlegesség!)

Nicholas G. L. Hammond, Ed., *Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity* (Park Ridge, NJ: Noyes Press, 1981)

Richard J. A. Talbert, Ed., *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (Princeton – Oxford: Princeton University Press, 2000) (jelenleg a legrészletesebb tudományos atlasz a görög–római világról, a keleti területekről is)

Tübinger Atlas des Vorderen Orients

5) Fogalmak, terminusok

A történettudományban, különösen az ókori történelemben használatos “idegen” (többnyire görög–latin eredetű) szavak, szakkifejezések (terminusok) pontos értelme / meghatározása (például, kronológia; dinasztia, dinasztia; szinkronizmus; szubszisztencia stb.)

Irodalom

Németh György, szerk., *Római történelmi kézikönyv* (Budapest: Korona Kiadó, 2001), p. 11–465: “Fogalomtár”

3. Témák

terminológia: középső- és késő-bronzkor – “átmeneti kor(ok)” (*Zwischenzeit*) – dinasztia – ország *versus* állam – birodalom (*imperium*) – ...-birodalom (...-*Reich/Kingdom*) (Egyiptom) – integráció

a *long distance* érintkezés útvonalai: Nílus – Euphratész – Assur és Kis-Ázsia – átkelés a Tauruson – a Földközi-tengeren: Alasia / Ciprus, Kréta, Egyiptom–Fönícia – *via maris*, *via regia* – a Földközi-tengertől a Zagrosz felé és a ~-on túlra – az “ón-út” – a Kaukázus

térsege és Szíria stb. között (fémek) – a Tigris bal partján – Élám és az Iráni-felföld között – Dél-Arábia bekapcsolódása, ~-ből Szúhuba – a Perzsa-öböl a passzát szél-rendszer felfedezése előtt – Közép-Ázsia/Pamir–Indus-völgy–Mezopotámia

a *long distance* érintkezés tartalma: kereskedelem (modern modellek) – diplomácia – nemzetközi presztizs

kaskal / *harrānu* – központi hely (*central place*) – emporium – magán-kereskedelem (i. e. 1800 k., i. e. 1200 u.) – átrakodó állomások (Tilmun stb.) – *kāru*

háború: zsákmányszerző hadjárat – hódítás, tartomány

a nemzetközi függőség különböző rendszerei: Assur és Mari – Babylón és Mezopotámia – Hatti és É-Szíria – Egyiptom és Kanaán – Babylónia és Élám – Asszíria és Babylón (Tukulti-Ninurta és Kastilijas) – hettita “szövetségi” (vazallusi) szerződések – hettita bronz tábla (IV. Tudhalijas és Kuruntas szerződése)

diplomácia: követségek, diplomáciai utazások – *lingua franca* – diplomáciai / dinasztikus házasság

külön ethnikai–nyelvi tömbök: hurri – mardu / amurrú – “indo-árja” csoportok Elő-Ázsiában – kassú – hükszós – arámi – “tengeri népek” – filiszteusok – habiru / apiru – *Jisraél* (Merneptah “Izrael-sztélé”-jén)

ethnikai integráció: Babylónia (óbabylóni és kassú kor) – Kis-Ázsia (indoeurópaizáció) – Ugarit – Kanaán, Transzjordánia

technikai innovációk és terjedésük: harci kocsi – üveg – *bít hiláni* – a teve és a ló alkalmazása – vas

az írás és az írni tudomány terjedése: az ékírás nemzetközisége, terjedése Iránban, Szíriában, Kis-Ázsiában, rövid időre Egyiptomban – a mássalhangzó-/nyílt szótag-/betűírás kialakulása – ugariti írás – Kadmosz

mitológia kisugárzása / terjesztése / átvétele: “Marduk fogsága” Hattiban – sémi istenek Egyiptomban

irodalmi művek stb. a nemzetközi világban: a theogonia-mítosz – Elkunirsa, “A két fivér” (Dobrovits, i. m., p. 57 skk.), József és Putifárné, Bellerophon (*Ilias*, VI, 155 skk.), Phaidra – a *talio* jogelve (amurrú törzsi jog > Hammurápi, Biblia)

igazi nagy nemzetközi események: Hammurápi elfoglalja Marit – I. Mursilis Babylónban – III. Thotmesz az Euphratész túlsó partján és az Orontész mocsaraiban (Nija / el-Gháb) – a kádesi csata – III. Hattusilis leányának esküvője (“nagy és csodás esemény”) II. Ramszesz fáraóval – Sutruk-Nahunte babylóni hadjárata – Trója, a hettita háttérből nézve

néhány nagy (nemzetközi jelentőségű) személyiség: I. Samsi-Adad – Hammurápi – IV. Amenhotep / Ehnaton (az Aton-vallás a monotheizmus szempontjából) – III. Hattusilis

néhány nagy szöveg: Atram-haszísz-eposz – Gilgames-eposz – Hammurápi “igazságos ítéletei” – Kumarbis–Ullikummis-énekek – Idrimi életrajzi felirata – II. Ramszesz és III. Hattusilis békeszerződése – Debóra éneke

...l

4. Osztályzás

Dolgozatok (zárthelyi és házi) alapján, az egyes dolgozatok összesített pontszámából kiszámítva. Elmulasztott dolgozat nem pótolható (*sorry*).

76–100 %	= 5
61–75 %	= 4
46–60 %	= 3
31–45 %	= 2
< 30 %	= 1
< 10 %	“nem teljesített

09/01/19/KG